

Mikołaj Szoltysek

Instytut Historii,

Pomorska Akademia Pedagogiczna, Słupsk

DOWODY I REFUTACJE: WCZORAJ I DZIŚ
W HISTORYCZNO-DEMOGRAFICZNYCH
STUDIACH NAD TRANSFORMACJĄ POSTAW
PROKREACYJNYCH¹

WPROWADZENIE

Przynajmniej do lat osiemdziesiątych XX wieku jednym z dominujących tematów w powojennej anglosaskiej literaturze demograficznej stanowiło zagadnienie transformacji demograficznej². Problem ten konstytuuje swego rodzaju „meta-wątek” nie tylko w obrębie demografii, demografii historycznej i historii rodziny, lecz także w wielu pracach socjologicznych i antropologicznych powstałych na przestrzeni ostatnich kilku dekad³. Dla wielu, koncepcja przejścia demograficznego – czy to jako socjologiczna teoria na najwyższym poziomie uogólnienia, czy wyjątkowo dobrze udokumentowana generalizacja dotycząca procesów społecznych i ich przewidywania – nie tylko ucieleśniała potencjał demografii w opisie i interpretacji zachowań społecznych, lecz także zapewniać jej miała miejsce pośród innych nauk społecznych⁴.

Tymczasem w obszarze historycznych studiów nad przemianami płodności ostatnie dwie dekady przyniosły burzliwą dyskusję i rewaluację dotąd fundamentalnych i podstawowych tez, założeń badawczych oraz sposobów konceptualizacji głównych

---

¹ Ten inspirujący do przemyśleń artykuł przedstawiamy w konwencji edytorskiej nieco odmiennie od stosowanej w Studiach Demograficznych, zachowując oryginalne odwołania Autora.

² Dobitnie ilustrują to podsumowania: D. Friedlander, B.S. Okun, S. Segal, 1999; D.J. van de Kaa, 1996. Zobacz też M. Szoltysek, 2005. Obok pojęcia „przejścia demograficznego” (*demographic transition*), w literaturze anglosaskiej występuje też termin „przejście płodności” (*fertility transition*) odnoszący się do zmiany zachowań prokreacyjnych właściwych „płodności naturalnej” na zachowania ukierunkowane na ograniczenie wielkości rodziny (*family limitation*) (por. J. Knodel, 1977).

³ P. Demeny, 1968, s. 502; R. Freedman, 1961–1962; Ch. Hirschman, 1994.

⁴ D. Kirk, 1996, s. 361, 383; A. Coale, J. Trussell, 1996; J.C. Caldwell, 1996, s. 305–333, zwłaszcza s. 314–327. Zobacz też M. Okólski, 1990, s. 107–110, M. Okólski, 1987, s. 33 i nast.

problemów⁵. Niezależnie od postępu w zakresie metod i technik badawczych, procesowi temu towarzyszyło na niespotykaną wcześniej skalę mnożenie szczegółowych studiów akcentujących rolę zlokalizowanych czynników kulturowych, ekonomicznych lub ekologicznych w ich oddziaływaniu na przemiany postaw prokreacyjnych. Niestety, te nowe świadectwa empiryczne zdają się narastać w tempie znacznie przerastającym możliwości zasymilowania i przyswojenia ich teoretycznych implikacji⁶. W efekcie polaryzacja dyskursów, zauważalna w omawianym tu obszarze badań, prowadzi do współwystępowania odmiennych, a często niemożliwych do pogodzenia ze sobą ujęć tych ważnych zjawisk historyczno-społecznych. Taki stan rzeczy prowadzi do rozpadu koherentnej – jak wydawało się – wizji procesów historycznych w obszarze zachowań reprodukcyjnych na rzecz „wielogłosowości”: antagonistycznych, często wykluczających się interpretacji. Nowe świadectwa i nowe interpretacje nie pozwalają już zaproponować jednej spójnej wizji procesów historycznych, najczęściej też nie proponują jakiejś uniwersalnej teorii wyjaśniającej „jak było”⁷. To nie brak właściwej teorii spadku płodności, lecz raczej polaryzacja dyskursów na ten temat stanowi zasadniczą przyczynę aktualnego zamieszania w obszarze historycznych studiów nad transformacją rozrodczości. Ten właśnie ferment intelektualny jest przedmiotem rozważań niniejszego artykułu.

W POSZUKIWANIU SCHEMATU INTERPRETACYJNEGO

Postępujące różnicowanie poglądów w obszarze studiów nad spadkiem płodności skłaniało do refleksji nad istotą tego procesu. Dirk van de Kaa, by odwołać się do jednego z bardziej znamienitych przykładów, przekonywał, iż: „najlepszym sposobem interpretacji poszukiwań głównych determinant zachowań prokreacyjnych i ich zmiany, trwających na przestrzeni ostatniego półwiecza, jest traktowanie ich [poszukiwań] jako wyłaniania się następujących po sobie subnarracji prowadzonych z perspektyw różnych dyscyplin. [...] Poszczególne elementy tych subnarracji były uwydatniane w różnych momentach dziejowych w zależności od konkretnych celów polityki społecznej, rozwoju technik analizy, dostępności danych, przemian ogólniejszych uwarunkowań społecznych czy wreszcie stopnia zadowolenia z subnarracji aktualnie dominującej”⁸.

Podejście zastosowane przez van de Kaa – jakkolwiek oryginalne i heurystycznie płodne – zdaje się nie uwzględniać kilku istotnych aspektów problemu. Zamiast traktować różne warianty „opowieści” na temat przemian płodności jako elementy rozleglejszej struktury, której stanowią one najgłębszą warstwę – co wybitny demo-

---

⁵ Zaniepokojenie tym stanem rzeczy jest dość często wyrażane w literaturze przedmiotu. Zobacz, między innymi, S. Greenhalgh, 1990, s. 85; G. Alter, 1988, s. 13; T.K. Burch, 1996, s. 61; K.O. Mason, 1997, s. 443–454; D.J. van de Kaa, 1996, s. 391.

⁶ Zobacz T.K. Burch, 1996, s. 59–81 (zwłaszcza s. 61) oraz Ch. Hirschman, 1994, s. 204.

⁷ Por. T.K. Burch, 1996, s. 60, T.K. Burch, 2000, Ch. Hirschman, 1994, s. 214, D.J. van de Kaa, 1996, s. 390 i nast.

⁸ D.J. van de Kaa, 1996, s. 389–390.

graf ostatecznie czyni, proponuję odnieść się do nich jak do manifestacji czegoś, co – za Alistairem MacIntyrem – skłonny jestem nazwać „epistemologicznym kryzysem” dyscypliny⁹. Właściwe zrozumienie kryzysu w omawianym tu nurcie dociekań naukowych wymaga uważnego przyjrzenia się drażącemu je stanowi niezgody i potraktowania analizowanego obszaru badań jako miejsca ścierania się odmiennych i niewspółmiernych dyskursów naukowych¹⁰.

A. MacIntyre zaproponował trzy stadia rozwoju, jakim podlegają tradycje naukowe. W pierwszym z nich bagaż teoretyczny i metodologiczny danej tradycji, a także cały zespół związanych z nią i legitymizujących ją praktyk społecznych jest niekwestionowalny, daje bowiem do dyspozycji jej adherentom spójny system wiedzy pozwalający na pełną – w ich przekonaniu – orientację w świecie badanych zjawisk. W ten sposób określone oblicze dyscypliny na pewnym etapie jej rozwoju (stadium drugie) zaczyna być kwestionowane wskutek dojścia do głosu alternatywnych i niekompatybilnych z podzielanym dotychczas zespołem przekonań interpretacji kanonicznych tekstów, teorii czy modeli, prowadząc do „epistemologicznego kryzysu”. W stadium tym zwolennicy konkretnej tradycji naukowej zostają skonfrontowani z ambiwalencjami i nieadekwatnością dominującej w niej dotąd perspektywy metodologicznej oraz z propozycjami innych, konkurujących tradycji¹¹. Stosowane dotąd praktyki badawcze nie tylko przestają wystarczać w codziennym rozwiązywaniu łamigłówek naukowych, lecz same zdają się generować nowe i nierozwiązywalne z ich pomocą problemy. W konsekwencji, adherenci danej tradycji stają wobec konieczności przewartościowania i przeformułowania swych uprzednich założeń i przekonań. Dalsze oblicze dyscypliny, a więc pytania, jakie będzie stawiać, i odpowiedzi, jakich będzie na nie udzielać, zależy – zdaniem MacIntyre’a – od tego, w jaki sposób ów proces się dokona (dzieje się to w stadium trzecim, w którym może, choć nie musi zostać znalezione remedium na kryzys dyscypliny)¹².

W uzupełnieniu propozycji MacIntyre’a na określenie jednej z dominujących tradycji badawczych w analizowanym tu obszarze, aktualnie ulegającej dezintegracji i rozpadowi ze wszystkimi tego konsekwencjami, posługiwać się będę wywiedzionym z Kuhnowskiej filozofii nauki pojęciem paradygmatu. Jest ono dobrze znane i bywa często stosowane do analizy różnych społeczności naukowych oraz różnych sposobów postrzegania rzeczywistości badanej¹³. Z rezerwuaru pojęć autora *Struktury rewolucji naukowych* (1985) wykorzystuję też termin „niewspółmierność teoretyczna”. Niewspółmierność teoretyczna (*theoretical incommensurability*) jest to relacja zachodząca między teoriami naukowymi. Polega ona na tym, że niektóre teorie są niezgodne, gdyż dotyczą częściowo tylko tego samego zakresu zjawisk,

⁹ A. MacIntyre, 1988, rozdz. 18 „Rationality of traditions”, s. 354–364, przy założeniu, iż toczący się spór na temat płodności odzwierciedla kondycję dyscypliny jako takiej, co wydaje się słuszne, zważywszy naczelnie miejsce tej problematyki w kanonie wiedzy demograficzno-historycznej.

¹⁰ Pojęcia niewspółmierności używam w sensie nadanym mu przez T.S. Kuhna (2003).

¹¹ A. MacIntyre, 1988, s. 355–356, 361.

¹² Ibidem, 1988, s. 361–363.

¹³ T.S. Kuhn, 2001, s. 302–341; T.S. Kuhn, 1985, s. 406–440. W odniesieniu do teorii przejścia demograficznego pojęciem paradygmatu posługiwał się, między innymi, M. Okólski, 1987, s. 107 i nast.; por. też J. Pomorski, 1985.

posługują się odmiennymi metodami badawczymi lub innymi standardami oceny tego, co jest w danym momencie uznawane za naukę¹⁴. Używać go będą na określenie części współistniejących w interesującym mnie tu obszarze, a ujawniających się na przestrzeni dwóch ostatnich dekad, rywalizujących ze sobą perspektyw, teorii i tradycji naukowych. Oferują one odmienne i nieprzystające do siebie wizje historycznych procesów w obszarze przemian płodności, posługują się niejednokrotnie odmiennymi metodami badawczymi bądź innymi standardami oceny tego, co jest w danym momencie uznawane za właściwe podejście naukowe.

W dalszej części artykułu ukazuję naturę kryzysu zauważalnego w historyczno-demograficznych badaniach nad rozrodczością. Koncentrując się zasadniczo na drugim stadium schematu MacIntyre'a, zwracam uwagę na dylematy, wobec których staje dziś każdy podejmujący się studiów nad historycznymi przemianami płodności. W ostatniej części wskazuję ich najbardziej znaczące konsekwencje dla dyscyplinarnego oblicza demografii historycznej¹⁵. Obszar rozważań zawężam do problemów związanych z postawami prokreacyjnymi w czasach przedtransformacyjnych i w okresie przejścia demograficznego z przełomu XIX i XX wieku, pomijając jednocześnie odrębną problematykę umieralności, a także cały korpus wiedzy dotyczącej transformacji demograficznej krajów rozwijających się. Koncentruję się zasadniczo na badaniach anglosaskich, pomijając w tym wypadku dorobek francuskiej demografii historycznej¹⁶. Zakres chronologiczny niniejszego studium wyznaczają z jednej strony – publikacja pierwszych tez zespołu Franka Notensteina na temat „teorii” przejścia demograficznego (1944), z drugiej – pojawiające się na przestrzeni ostatniego pięciolecia wyraźnie rewizjonistyczne prace z zakresu *oral history*, głównie pochodzenia angielskiego¹⁷.

OD TEORII PRZEJŚCIA DEMOGRAFICZNEGO DO „PARADYGMATU PRINCETON”

Wprowadzenie do kontrowersji związanych z przemianami płodności wymaga przywołania swego rodzaju „narracji początkowej” czy „początkowej tradycji”, odwołując się do terminologii MacIntyre'a. W omawianym tu obszarze badań była ona efektem działalności amerykańskiego środowiska demograficznego i przyjęła postać tak zwanej teorii przejścia demograficznego, rozwiniętej przez Franka

---

¹⁴ T.S. Kuhn, 2003, s. 35–57.

¹⁵ Dobre podsumowanie dorobku demografii historycznej (głównie jednak brytyjskiej) proponuje O. Saito, 1996; zobacz też M. Szołtysek, 2003.

¹⁶ Pomimo decydującego wkładu w rozwój badań w analizowanym tu obszarze, szkoła francuska zdaje się aktualnie pozostawać na marginesie zauważalnego fermentu teoretycznego. Wyjątek stanowi znaczący głos Jeana-Claude'a Chesnais'a (1992) w dyskusji na temat przejścia demograficznego. Więcej na temat francuskiej szkoły demografii historycznej można znaleźć w pracach P.-A. Rosenthal, 1997, 2003.

¹⁷ Niniejszy artykuł ma na celu interpretację różnych nurtów badawczych i nie jest przeglądem stanu badań. Nie było więc moim zamiarem przywoływanie wszystkiego co dotychczas napisano w obrębie studiów nad spadkiem płodności.

Notensteina i jego współpracowników z Office of Population Research przy uniwersytecie w Princeton¹⁸. Teoria przejścia demograficznego w sformułowaniu zaproponowanym przez F. Notensteina miała, w ocenie jej wczesnych oponentów i krytyków, wiele słabych punktów. Dla wielu badaczy była koncepcją nazbyt pojemną teoretycznie, bowiem w jej ramach było miejsce niemal na każdą zmienną determinującą. Inni krytykowali ją jako historyczną generalizację wspartą jednak na różnego rodzaju argumentach *ad hoc* dotyczących rzekomo obserwowalnych związków przyczynowo-skutkowych. Wreszcie, kluczowe dla F. Notensteina pojęcie „modernizacji” uznawano najczęściej za niedostatecznie zoperacjonalizowane¹⁹.

Lata pięćdziesiąte i sześćdziesiąte XX wieku przynoszą tym samym pojawienie się kilku heterodoksyjnych dyskursów dotyczących płodności. Przyjęły one postać zaproponowanego przez K. Davisa i J. Blake schematu analitycznego (1956), wczesnych ekonomicznych teorii płodności (Leibenstein, 1957; polskie wydanie w 1963 r.), adaptacyjnej teorii G. Carlssona (1966) oraz teorii wielofazowej zmiany demograficznej K. Davisa (1963). Niektóre z tych odrębnych podejść staną się punktem wyjścia dla rewizjonistycznych nurtów badawczych z lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych.

Jednak największe wyzwanie dla tej wczesnej tradycji myślenia o transformacji płodności przyniosła działalność Ansleya J. Coale’a, wychowanek i jak wydawało się kontynuatora prac zespołu F. Notensteina. A.J. Coale, następca na stanowisku szefa Office of Population Research w Princeton, sięgając po najnowsze zdobycze teoretyczne, metodologiczne i technologiczne ówczesnych nauk społecznych podjął się sprawdzenia supozycji swych poprzedników. Realizację kierowanego przez niego European Princeton Fertility Project (dalej: EPFP) rozpoczęto w 1963 r. z zamiarem sprawdzenia podstawowych elementów klasycznej teorii przejścia (Preston, 2005). Konstrukcja Projektu była jak na owe czasy bezapelacyjnie nowoczesna: sięgnięcie po techniki informatyczne pozwoliło na analizę długookresowych serii danych statystycznych dla ponad 600 jednostek administracyjnych z całego obszaru Europy (włączając wyspy brytyjskie i kontynentalną Rosję) dla lat 1870–1960 (Coale, Watkins, 1986). W rzeczy samej, wpływ projektu A.J. Coale’a okazał się niszczący dla teorii zaproponowanej przez F. Notensteina, nawet jeśli niektóre z wniosków Projektu były z nią zgodne²⁰.

Na tym jednak znaczenie Princeton Project nie kończy się. Wykazywał on bowiem wiele cech wspólnych z tym, co odpowiada rozumieniu paradygmatu przez

---

¹⁸ Zobacz F.W. Notenstein, 1945; D. Kirk, 1944; K. Davis, 1945. Pomijam tu wcześniejsze koncepcje A. Dumonta, A. Landry’ego oraz W. Thompsona.

¹⁹ Zobacz, między innymi, H. Leibenstein, 1974, s. 458–460; Ch. Hirschman, 1994, s. 211–212; M. Okólski, 1987, s. 106–114.

²⁰ Wnioski Projektu potwierdzające fundamenty teorii przejścia: (1) spadek współczynników urodzeń i zgonów odpowiadał stadium drugiemu w teorii Notensteina; (2) przed sekularnym spadkiem płodności kontrola urodzeń w większości nieobecna. Ustalenia Projektu niezgodne z teorią Notensteina: (1) ogólny poziom płodności w okresie poprzedzającym transformację niższy niż się spodziewano; (2) w niektórych przypadkach spadek płodności poprzedzał spadek umieralności; (3) słabe korelacje pomiędzy wskaźnikami modernizacji a spadkiem płodności i umieralności (zobacz A.J. Coale, 1973, 1994).

T.S. Kuhna. Pomimo swego międzynarodowego i kooperacyjnego charakteru Projekt posiadał wyrazisty profil badawczy. W trakcie jego realizacji współpracowało z nim ponad siedemnastu badaczy z różnych ośrodków i krajów – demografów, statystyków i ekonomistów, jednak bez udziału zawodowych historyków²¹. Członków projektu w dużym stopniu cechowała tożsamość drogi edukacji specjalistycznej, a także skoncentrowanie wokół tych samych autorytetów naukowych²². Członkowie projektu posługiwali się wystandaryzowanymi procedurami badawczymi (badania w makroskali; analiza wieloczynnikowa; ujednoczone narzędzia pomiaru płodności) podporządkowanymi nadrzędnemu celowi, jakim było sformalizowane i poddane rygorowi metodologicznemu testowanie hipotez wyjściowych²³. Ponadto Projekt posiadał wspólne zaplecze instytucjonalne w formie czterech największych uniwersytetów amerykańskich (Princeton, Pennsylvania, Berkely, Ann Arbor), dysponując zasobami finansowymi największych fundacji amerykańskich. Projekt został zrealizowany do 1979 r., a do 1991 r. zaowocował serią monografii i ponad pięćdziesięcioma artykułami²⁴.

Co więcej, w ocenach i sądach naukowych najważniejszych uczestników projektu panowała względna, a niekiedy absolutna jednomyślność²⁵. Zgadzali się oni bowiem co do kilku kluczowych kwestii. Po pierwsze, większość z nich podzielała przekonanie, iż w okresie poprzedzającym przejście demograficzne kontrola urodzeń była najczęściej nieobecna, a prawdopodobnie również nieznaną zdecydowanej większości ówczesnych społeczeństw. W dominujących wówczas warunkach „płodności naturalnej” pary małżeńskie nie podejmowały żadnych świadomych działań zmierzających do regulacji urodzeń, zaś prawdopodobieństwo kolejnego poczęcia pozostawało całkowicie niezależne od liczby posiadanego potomstwa²⁶. Samo pojęcie

---

²¹ T.S. Kuhn zwracał uwagę, iż środowisko kształtujące paradygmat mogło liczyć mniej niż 25 osób (zobacz T.S. Kuhn, 1977, s. 96). Na temat stosunku historyków do prac i dokonań EPFP zobacz G. Alter, 1988, s. 1–8.

²² Studia z zakresu matematyki, statystyki, socjologii i ekonomii, kursy dodatkowe z demografii, rzadko kiedy z nauk humanistycznych (R. Lesthaeghe), członkostwo w Population Association of America, American Sociological Association, International Union for the Scientific Study of Population, Social Science History Association. Większość członków Projektu przez okres od kilku miesięcy do kilkunastu lat przebywała na stażu naukowym bądź była zatrudniona w kierowanym wówczas przez A.J. Coale’a Biurze Badań Ludnościowych w Princeton. Niektórzy spośród najbardziej aktywnych członków EPFP (np. S.C. Watkins, J. Knodel) doktoryzowali się w Princeton pod kierunkiem A.J. Coale’a.

²³ Najbardziej wyrazistą oznaką wspólnej dla członków Projektu metodyki było posługiwanie się przez nich wypracowanymi w środowisku Princeton indeksami płodności całkowitej, płodności małżeńskiej, małżeńskiej oraz płodności pozamałżeńskiej (zobacz A.J. Coale, 1971; A.J. Coale, J.T. Trussell, 1974).

²⁴ Jak dotąd, brak jest kompletnej bibliografii prac zrealizowanych w ramach Projektu (łącznie z niepublikowanymi rozprawami doktorskimi). Poza podsumowującym tomem redagowanym przez A.J. Coale’a i S.C. Watkins (1986) opublikowano siedem monografii przemian płodności dla Francji, Belgii, Portugalii i Włoch, Niemiec, Rosji i Anglii. Od monografii tych odbiegały prace J. Knodla (1988) oraz S.C. Watkins (1991), wpisując się jednak w ramy paradygmatu. W warstwie wyjaśniającej oryginalny charakter miały też liczne opracowania R. Lesthaeghe’a.

²⁵ Zobacz T.S. Kuhn, 1977, s. 307, 311–312, 314 i nast.

²⁶ A.J. Coale, 1986, s. 9–10.

kontroli wielkości rodziny (*family limitation; limitation des naissances*) miało być – zdaniem zespołu z Princeton – całkowicie obce mentalności społeczeństw przedtransformacyjnych, a „techniki regulacji urodzeń, jak i ich stosowanie, zwłaszcza w małżeństwie, były nie do pomyślenia”²⁷. Innymi słowy, w ówczesnych warunkach

(1) decyzje dotyczące reprodukcji nie podlegały skalkulowanemu świadomemu wyborowi;

(2) społeczne i ekonomiczne warunki życia powodowały, iż redukcja płodności nie była postrzegana jako przynosząca korzyści;

(3) efektywne techniki zmniejszenia płodności nie były dostępne²⁸.

Upowszechnianie się postaw antynatalistycznych miało być skutkiem innowacyjnej zmiany behawioralnej polegającej na przyjęciu modelu rozrodzności, w którym zasadniczo przerywano prokreację po osiągnięciu pożądanej liczby potomstwa, a zatem na zachowaniach prokreacyjnych określanych jako *go-stop* lub *stopping*. To właśnie *stopping*, a nie świadome dążenie do zwiększania odstępów między kolejnymi urodzeniami (*spacing*) miało być decydującym czynnikiem o dynamice transformacji i odpowiedzialnym za obniżenie strumienia urodzeń²⁹.

Ponadto w ramach Projektu uznawano na ogół zgodnie, iż moment rozpoczęcia oraz charakter rozprzestrzeniania się kontroli płodności podlegały wpływom czynników kulturowych niezależnie od zmiennych społeczno-ekonomicznych. Tym samym zwolennicy tej perspektywy przekonywali, iż modernizacja mogła być warunkiem wystarczającym spadku płodności, ale nie jego warunkiem koniecznym. W miejsce tego podkreślano rolę mechanizmów dyfuzji nowych wzorów zachowań prokreacyjnych wśród grup pokrewnych sobie pod względem języka, etniczności lub wyznania³⁰.

Wkład Projektu z Princeton do zrozumienia przeszłości demograficznej Europy trudno przecenić³¹. Jego wyniki w sposób bezprecedensowy oddziaływały przynajmniej na dwa pokolenia historyków-demografów. Nawet dziś, odwoływanie się do teoretycznego czy metodologicznego dorobku zespołu Coale’a należy do fundamentalnych praktyk większości badaczy transformacji postaw prokreacyjnych w społeczeństwach Starego i Nowego Kontynentu w XIX wieku i na początku XX wieku. Zakwestionowawszy główne składowe klasycznej teorii przejścia, punkt widzenia lansowany przez Projekt stał się nową i wpływową ortodoksją dobrze osadzoną w jego instytucjonalnej omnipotencji, niespotykanej wcześniej skali badań oraz podzielanym przez jego członków systemie przekonań co do natury przemian płodności³². Jakkolwiek większość badaczy związanych z Princeton odrzucała możliwość

---

²⁷ J. Knodel, E. van de Walle, 1979, s. 227–229.

²⁸ A.J. Coale, 1973, s. 65.

²⁹ J. Knodel, E. van de Walle, 1979, s. 233; A.J. Coale, S.C. Watkins, 1986, s. 420; zobacz też J. Knodel, 1987. Termin *go-stop* (*go-stop strategies*) wprowadzili P.A. David oraz W.C. Sanderson w 1979 r.

³⁰ Zobacz przede wszystkim A.J. Coale, 1971a, s. 18; J. Knodel, E. van de Walle, 1979, s. 219, 225.

³¹ Dają temu wyraz nawet utrzymane w krytycznym tonie recenzje R. Andorki, C. Tilly’ego i D. Levina z tomu podsumowującego wyniki Projektu (zobacz *Review symposium: Ansley J. Coale i Susan C. Watkins, The decline of Fertility in Europe*, 1986, s. 323–340).

³² Por. J.C. Brown, T.W. Guinnane, 2003, s. 3.

zapropozowania jakiegoś ogólnie obowiązującego wyjaśnienia spadku płodności w dawnej Europie³³, to ostatecznie jednak Projekt zaowocował własną „wielką teorią” opartą na wyjaśnieniach dyfuzjonistycznych i odwołaniach do przemian w sferze idei i motywacji. Jego niemniej znaczący przekaz polegał na wskazaniu właściwych obiektów analizy, pytań, jakie należy stawiać i sposobu ich formułowania, a także właściwej interpretacji rezultatów konkretnych poszukiwań badawczych³⁴.

W trakcie dwóch dekad od opublikowania monografii podsumowującej prace Projektu (1986), jego silna tożsamość intelektualna została poważnie nadszarpnięta ulegając fragmentaryzacji i otwierając pole dla wielu antagonistycznych i niewspółmiernych dyskursów na temat transformacji sfery prokreacyjnej. Przedstawienie tego procesu jest przedmiotem dalszej części artykułu. Koncentruję się na trzech głównych obszarach kontrowersji związanych z reprezentowanym przez zespół A.J. Coale’a punktem widzenia: (1) charakterze przemian mechanizmów reprodukcji; (2) determinantach procesu transformacji rozrodczości; (3) charakterze procesu samej transformacji³⁵.

SPÓR O CHARAKTER PRZEMIAN MECHANIZMÓW REPRODUKCJI

JAK NATURALNA BYŁA PŁODNOŚĆ NATURALNA?

A.J. Coale i jego współpracownicy uznawali, iż zdecydowana większość społeczeństw Europy przed transformacją końca XIX wieku charakteryzowała się „płodnością naturalną”. Definiowali oni ją zgodnie z propozycjami L. Henry’ego jako „płodność (...) występującą przy całkowitym braku kontroli poczęć”, przy założeniu, iż z tą ostatnią mamy do czynienia, gdy „postawy reprodukcyjne pary powiązane są z liczbą posiadanego już potomstwa i zmieniają się wówczas, gdy liczba ta osiąga maksimum, którego nie chce ona przekroczyć” (s. 81)³⁶. Po zaproponowaniu trzech predeterminant wystąpienia kontroli urodzeń A.J. Coale argumentował, iż wszystkie nie mogły wystąpić przed zajściem ogólnej transformacji demograficznej³⁷.

³³ A.J. Coale, 1971, s. 19.

³⁴ Na temat stosowania w badaniach dotyczących Europy dyfuzjonistycznego schematu interpretacyjnego wykorzystanego w badaniach EPFP do analizy danych pochodzących z World Fertility Survey zobacz J. Cleland, Ch. Wilson, 1987, s. 5–30, a zwłaszcza s. 17–20. Na podstawie założeń teoretycznych i metodyki wypracowanej przez zespół Coale’a realizowano, między innymi, Norwegian Fertility Project (Uniwersytet Oslo, 1980–1983) oraz badania prowadzone przez Demographic Data Base przy Uniwersytecie Umeå (zobacz S. Sogner, 2003; K.A. Lockridge, 1983).

³⁵ Czwarty obszar sporny – zbyt złożony, by mógł zostać omówiony w tym miejscu – dotyczy technik pomiaru stosowanych w pracach EPFP do identyfikacji strategii prokreacyjnych par. Z obszernej literatury na ten temat zobacz, między innymi, B.S. Okun, 1994, s. 221–222; T.W. Guinnane, B.S. Okun, J. Trussel, 1994; J.C. Brown, T.W. Guinnane, 2003; J. Van Bavel, 2004; Ch. Wetherell, 2001.

³⁶ L. Henry, 1961, s. 81–91, zobacz również L. Henry, 1961a, s. 625–636, zwłaszcza s. 625.

³⁷ A.J. Coale, 1973, s. 65; zobacz też E. van de Walle, 1992, s. 489–490. J. Van Bavel oraz J. Kok (2004, s. 120) słusznie zauważali, iż nie ma żadnych apriorycznych racji, dla których manipulowanie kalendarzem urodzeń należałoby wyłączać z kategorii płodności kontrolowanej.

Faktycznie jednak hegemoniczny dyskurs, wedle którego przed ogólną transformacją środowiska demograficznego dawne społeczności charakteryzować się miały wyłącznie reprodukcją rozrzućną³⁸, kwestionuje spora ilość heterodoksyjnych wniosków. Już w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku G. Carlsson (1966) przekonywał na podstawie statystyki szwedzkiej, iż płodność mogła być świadomie kontrolowana na długo przed ogólną transformacją demograficzną. W podobnym tonie wypowiadali się J. Dupâquier i M. Lachiver (1969), uznając, iż świadome manipulowanie kalendarzem urodzeń mogło występować zarówno w środowisku płodności naturalnej, jak i w realiach postępującej zmiany w mechanizmach reprodukcji. Te wczesne intuicje potwierdziły rozmaite studia lokalne ukazujące obecność kontroli urodzeń znacznie wcześniej niż zwykle się przyjmować³⁹.

Nawet dobitne, jak wydawało się, świadectwa J. Knodela sugerujące brak praktyk antynatalistycznych w rolniczych społecznościach Niemiec przed końcem XIX wieku zrelatywizowały prace niemieckich demografów historycznych wskazujących na występowanie okresowego stosowania regulacji poczęć w różnych okresach historycznych⁴⁰. Bardziej współcześnie P. David i T. Mroz, wykorzystując materiały INED dla przedrewolucyjnej Francji, a także P. David i D. Sanderson oraz G. Santow przekonywali, iż to, co wedle współczesnych standardów wydaje się być reżimem bezwzględnie wysokiej płodności, wcale nie oznaczało rzeczywistości prokreacyjnej wolnej od świadomych prób regulacji sfery rozrodczości. Ich zdaniem, metody regulacji urodzeń, takie jak dobrowolna abstynencja lub stosunek przerywany występowały w gromadach wiejskich najwyraźniej na długo przed początkiem sekularnego spadku płodności, nawet przy braku jakichkolwiek dążeń par do osiągnięcia określonej liczby potomstwa⁴¹.

Część z przywołanych dotąd rewizjonistycznych świadectw była prostą konsekwencją redukcji skali obserwacji i szczegółowej analizy statystycznych materiałów źródłowych na poziomie mikro dla społeczności lokalnych, stwarzającej szanse odkrycia tego, czego nie mogły uchwycić badania zespołu Coale'a prowadzone w makroskali⁴². Inne prace (P. David, T. Mroz, W. Sanderson) reprezentowały wyrafinowane podejście ekonometryczne wsparte przekonaniem o uniwersalnej racjonalności ludzkich zachowań rozciągniętym na sferę prokreacji⁴³.

Istniała jednak odrębna tradycja badawcza, diametralnie różna od przekonań podzielanych przez członków Projektu, która w odmienny sposób pojmowała zacho-

---

³⁸ L. Henry, 1961, 1961a; J. Knodel, 1978; *Natural fertility...*, 1979; Ch. Wilson, 1984.

³⁹ Zobacz E.A. Wrigley, 1966; D. Gaunt, 1973; R. Andorka, 1979; D.S. Smith, 1987; R.T. Vann, D. Eversley, 1992, s. 129–143, 152–154; P.A. David, T.A. Mroz, K.A. Wachter, 1985; D. Friedlander, B.S. Okun, 1995.

⁴⁰ J. Knodel, 1978, s. 483; tenże, 1988, s. 287–317, W.R. Lee, 1977; R. Gehrman, 1984, s. 224 i nast.

⁴¹ P.A. David, T.A. Mroz, 1989; P.A. David, T.A. Mroz, 1989a; P.A. David, W.C. Sanderson, 1986; G. Santow, 1995.

⁴² Niemal wyłącznie agregatywny charakter konkluzji Projektu stanowił jeden z najczęstszych przedmiotów jego krytyki. Zobacz, między innymi, P.R. Galloway, E.A. Hammel i R.D. Lee, 1994, s. 135–136; J.C. Brown, T.W. Guinnane, 2003.

⁴³ Między innymi, P.A. David, T.A. Mroz, 1989, s. 4 i nast.

wania reprodukcyjne w dawnych społecznościach. Wychodząc z tej odrębnej perspektywy metodologicznej i opierając się głównie na antropologicznym odczytaniu narracyjnych źródeł historycznych z epoki nowożytnej, A. McLaren zakwestionował nie tylko przekonanie o pozostawianiu sfery prokreacyjnej dawnych par poza ich świadomą kontrolą, lecz także samo pojęcie płodności naturalnej. Na przekór całej tradycji badawczej reprezentowanej przez Projekt z Princeton – jednak w zgodzie z wczesnymi intuicjami J. Blake – przekonywał, iż stosunek do sfery prokreacji nie był pasywny i wyłącznie fatalistyczny. Co więcej, zdaniem brytyjskiego historyka, za dramatycznym obniżeniem się strumienia urodzeń pod koniec XIX stulecia nie kryła się żadna istotna rewolucja behawioralna⁴⁴. Poglądy A. McLarena stanowiły jedynie szczyt góry lodowej. W istocie nawiązywał on do znacznie starszej tradycji antropologicznej, w której od czasu pracy A.M. Carr-Saundersa *The Population problem* z 1922 r. uznawano, iż świadoma i dobrowolna regulacja liczebności populacji mogła być jedną z najstarszych cech ludzkiej cywilizacji. Przekonanie, iż nawet nie posiadając dostępu do nowoczesnej antykoncepcji (i poruszając się w obrębie „tradycyjnego” *milieu* kulturowego), ludzie podejmowali kroki w celu regulacji wielkości swych rodzin, można często znaleźć także we współczesnej literaturze antropologicznej⁴⁵.

STARTING, STOPPING, SPACING

Inny aspekt hegemonicznej tradycji reprezentowanej przez EPFP uległ jeszcze silniejszym przekształceniom, skłaniając do rewizji znacznej części dominujących w jej obrębie przekonań i praktyk badawczych. Na przekór supozycjom Projektu z Princeton, przedstawiciele konkurencyjnych tradycji badawczych uznawali wydłużanie przerw między kolejnymi urodzeniami (*spacing*) za bardziej realistyczny model mechanizmów prokreacyjnych w dawnych społecznościach niż zatrzymywanie reprodukcji po uzyskaniu konkretnej liczby dzieci. W takim ujęciu bardziej niż o określoną, pożądaną liczbę potomstwa, chodziłoby raczej o to, by kolejne urodzenia nie następowały zbyt szybko po sobie⁴⁶. W konsekwencji, w ciągu ostatnich dwóch dekad zagadnienie manipulowania kalendarzem urodzeń jako strategii

---

⁴⁴ A. McLaren, 1978; A. McLaren, 1984, zobacz na przykład s. 87. Koncepcje McLarena, długo ignorowane przez demograficzny *mainstream*, dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX wieku znalazły oddźwięk w demografii historycznej, stając się impulsem do zupełnie nowego spojrzenia na przemiany płodności, a w konsekwencji do rewaluacji części obowiązujących założeń i rozwiązań metodologicznych (por. J. Blake, 1985).

⁴⁵ Zobacz eseje zawarte w pracy *Antropological demography. Toward a new synthesis* pod red. D.I. Kertzera i T. Fricke z 1997 r. oraz artykuł P. Kreagera (1982). Por. J.C. Caldwell i B.K. Caldwell (2003).

⁴⁶ Zobacz B.S. Okun, 1995, s. 85–96. Poza rozprawą J. Dupâquiera i M. Lachivera (1969) można wskazać dwa inne nurty badawcze, które wpłynęły na pojawienie się zagadnienia *spacing* w badaniach historyczno-demograficznych: J. Heckman, R. Willis, *Estimation of the stochastic model of reproduction: an econometric approach*, [w:] *Household production and consumption*, red. N. Tereleckyj, 1975, s. 99–138 oraz *Child-spacing in tropical Africa: traditions and change*, red. H.J. Page, R. Lesthaeghe, 1981. Zobacz też D. Friedlander, Z. Eisenbachi, C. Goldscheider, 1980.

kształtowania rodziny w społeczeństwach doby przedmodernizacyjnej znalazł się w centrum toczonych dyskusji. Ten wciąż trwający spór⁴⁷ zdążył jak dotąd doprowadzić do podważenia kilku fundamentalnych dla paradygmatu Princeton założeń.

I tym razem rewizjoniści byli dość różnej proweniencji. Część z nich, uznając, iż metodologia zespołu Coale'a nie pozwala uchwycić faktycznego zróżnicowania strategii prokreacyjnych dawnych par sięgała po bardziej wyrafinowane techniki i modele statystyczne⁴⁸. Niektórzy nawiązywali przy tym do spostrzeżeń K. Davisa (1963), który już w latach sześćdziesiątych XX wieku przekonywał o dostosowywaniu się postaw prokreacyjnych do zmieniających się, złożonych warunków środowiskowych – tak w społeczeństwach nowoczesnych, jak i „tradycyjnych”. W tym właśnie nurcie przywoływano licznie świadectwa świadomej kontroli urodzeń w odpowiedzi na konkretne czynniki społeczne, ekonomiczne czy demograficzne, motywowanej raczej dążeniem do utrzymania określonego standardu życia niż chęcią osiągnięcia pożądanej wielkości rodziny (a zatem niezależnej od liczby posiadanego potomstwa)⁴⁹.

Wnioski niektórych badaczy szły jednak dalej. Tak było w wypadku imponującego studium przemian płodności w ramach realizowanego w Stanach Zjednoczonych „Utah Project”⁵⁰. Jednym z osiągnięć zespołu D.L. Andertona było wykazanie stosowania *spacing* w społeczności amerykańskich mormonów zarówno przed, jak i w trakcie przejścia demograficznego. Znacznie większą wagę miały jednak dwa inne, bardziej ogólne wnioski płynące z tych badań. Pierwszy mówił, iż świadome manipulowanie kalendarzem urodzeń stanowiło efektywną i najbardziej racjonalną strategię zmniejszania wielkości rodziny w warunkach niedoskonałej antykoncepcji. Drugi wskazywał, iż ogólny proces spadku płodności mógł być związany raczej ze stopniowym wzrostem zakresu stosowania praktyk *spacing* w obrębie danej populacji niż z nowatorskimi zachowaniami uwzględniającymi parytet urodzeń⁵¹. Ostatecznie, zespół D.L. Andertona odrzucił charakterystyczne dla badaczy z Princeton przekonanie, iż *stopping* jako forma kontroli urodzeń był decydującym czynnikiem odpowiedzialnym za dynamikę spadku płodności.

Do podobnych wniosków doszedł S. Szreter (1996) w studium społecznego zróżnicowania płodności w Anglii i Walii. Pokazał, iż zarówno *spacing*, jak i *stopping* mogły być stosowane przez pary w różnych stadiach okresu reprodukcyjnego kobiet oraz przedstawił sporo świadectw przekonujących, iż to pierwsza ze strategii stanowiła „typową i podstawową metodę regulacji urodzeń w społeczeństwie angielskim w początkowym okresie spadku płodności” (s. 382)⁵². Na przekór założeniom Pro-

---

⁴⁷ Z najnowszych prac zobacz J. Van Bavel, J. Kok, 2005.

⁴⁸ Zobacz D. Ewbank, 1993, s. 353 i nast.; G. Alter, 1988, s. 163–195; P.A. David, T.A. Mroz, 1985; T.A. Mroz, D.R. Weir, 1990; J. Van Bavel, 2004.

⁴⁹ Zobacz, między innymi, D.R. Weir, 1983, s. 136 i nast.; D.L. Anderton, L.L. Bean, 1985; J. Van Bavel, 2003; J. Van Bavel, J. Kok, 2004, s. 131 i nast.; T. Bengtsson, M. Dribe, 2002; 2004.

⁵⁰ Chodzi o „Mormon Historical Demography Project” zainicjowany w 1974 r. przez socjologów z uniwersytetu Utah.

⁵¹ D.L. Anderton, L.L. Bean, 1985. Szerzej o wynikach projektu zobacz L.L. Bean, G.P. Mineau i D.L. Anderton, 1990.

⁵² S. Szreter, 1996, s. 377–382.

jektu Princeton konkludował, iż „[...] *stopping* niekoniecznie musiał odgrywać decydującą rolę w procesie spadku płodności, lecz mógł w istocie występować w późniejszych stadiach tego procesu” (s. 389).

Kolejne studia szczegółowe przynosiły dalsze kontrargumenty wobec tradycji z Princeton. Zaatakowano charakterystyczne dla niej przekonanie, iż dla procesu spadku płodności zasadnicze znaczenie miały upowszechnianie efektywnych technik kontroli poczęć, ich indywidualna i społeczna legitymizacja, a także konieczne dla wystąpienia tej ostatniej przemiany świadomościowe⁵³.

S. Szreter zwracał uwagę na niewielki wpływ rosnącej dostępności nowoczesnej antykoncepcji w początkowym stadium spadku płodności w Anglii pomiędzy 1860 a 1914 rokiem. Jedyną behawioralną i kulturową innowacją w tym okresie widzi on w transformacji historycznie utrwalonego wzorca opóźniania małżeństw w wyraźniej już antynatalistycznej praktyki opartej na dobrowolnej abstynencji młodych par małżeńskich⁵⁴. Zarazem jednak Szreter nie jest przekonany co do w pełni intencjonalnego charakteru tej zmiany. Oba zachowania traktuje on jako manifestacje głęboko zakorzenionej w społeczeństwie angielskim skłonności do seksualnej samokontroli i powściągliwości oddziałującej na zachowania seksualne par niezależnie od ich świadomych intencji prokreacyjnych⁵⁵.

Angielska historyczka Kate Fisher, opierając się na wywiadach wśród par ze środowisk robotniczych stosujących antykoncepcję u schyłku angielskiej transformacji demograficznej (lata dwudzieste XX wieku) rozwinęła obserwacje S. Szretera argumentując, iż żadna ze wskazanych przez A.J. Coale'a predeterminant spadku płodności nie była konieczna do wystąpienia efektywnej i systematycznej kontroli urodzeń⁵⁶. W badanej przez nią grupie (ponad 150 osób), działania zmierzające do ograniczenia liczby urodzeń miały miejsce niezależnie od rozprzestrzeniania się nowoczesnej antykoncepcji i opierały się niemal wyłącznie na tradycyjnej metodzie stosunku przerywanego. Pary faktycznie ograniczające swą rozrodczość czyniły tak, nie posiadając żadnych precyzyjnych wyobrażeń co do pożądanej liczby dzieci, zaś ambiwalencją nacechowana była nawet ich motywacja do kontroli płodności. Znaczna część zaświadczonych działań antykoncepcyjnych miała charakter nieplanowany, a wielu respondentów obu płci podchodziło do sfery prokreacji w sposób bezrefleksyjny. Innymi słowy, mentalność tych, którzy zdawali się względnie efektywnie kontrolować płodność była znacznie bliższa temu, co według standardów Princeton określić należałoby jako stan świadomości przedtransformacyjnej⁵⁷.

---

⁵³ A.J. Coale, 1973, s. 65; E. van de Walle, 1992, s. 489 i nast.; E. van de Walle, 1980; J. Knodel i E. van de Walle, 1979, s. 229–230.

⁵⁴ S. Szreter, 1996, s. 391–398 oraz 420–421. Miała się przejawiać zarówno czasową rezygnacją ze współżycia, jak również stosowaniem *coitus interruptus*.

⁵⁵ Ibidem, s. 413–420.

⁵⁶ K. Fisher, 2000, s. 295 i nast.

⁵⁷ K. Fisher, 2000; K. Fisher, S. Szreter, 2003; W. Seccombe, 1990; J. Knodel, E. van de Walle, 1979, s. 229.

SPÓR O DETERMINANTY PROCESU TRANSFORMACJI ROZRODCZOŚCI: EKONOMIA CZY KULTURA?

W pracach Projektu Princeton uznano, iż zmienne ekonomiczne (industrializacja) czy demograficzne (jak umieralność niemowląt i dzieci) nie są w stanie dostatecznie wytłumaczyć spadku płodności, a uwaga zespołu Coale'a zwróciła się ku wyjaśnieniom regionalno-kulturowym i dyfuzjonistycznym⁵⁸. Z perspektywy dnia dzisiejszego znacznie trudniej zgodzić się z ustaleniami EPFP. Spór o rolę czynników ekonomicznych i kulturowych w transformacji demograficznej, jałowy zdaniem niektórych badaczy⁵⁹, trwa w najlepsze w demograficzno-historycznych studiach nad zmianą reprodukcją.

Już na samym początku realizacji Projektu, nie należący do niego G. Carlsson przekonywał, iż zmiany w poziomach płodności należy traktować jako wyraz świadomej adaptacji par do zmieniających się warunków społecznych i ekonomicznych⁶⁰. To jednak T. Richards, wykorzystując nowatorskie rozwiązania statystyczne po raz pierwszy zakwestionowała ustalenia zespołu z Princeton, zresztą na jego własnym materiale. Jej badania nigdy nie spotkały się z należną im uwagą, pomimo iż dokonana przez Amerykankę reinterpretacja wyników Knodela i Coale'a wykazała dobitnie, iż industrializacja (mierzona udziałem populacji aktywnej w zawodach pozarolniczych) choć nie wyjaśniała różnic w poziomach płodności między badanymi regionami, decydowała jednak o postępach transformacji demograficznej w badanym okresie⁶¹.

Do podobnych wniosków doprowadziły też bardziej współczesne analizy. W ramach tak zwanego *University of California Prussian Project*, wykorzystującego pruskie materiały statystyczne (i mniejsze jednostki terytorialne niż w badaniach EPFP), stwierdzono, iż to nie zmienne kulturowe, a raczej strukturalne i ekonomiczne stanowiły czynniki decydujące o dynamice spadku płodności w pruskich powiatach w XIX wieku i na początku XX wieku⁶². Na rolę strukturalnych przekształceń ekonomicznych w procesie transformacji, niedocenianych przez zespół Coale'a, wskazała też ekonometryczna analiza spadku płodności na obszarze bawarskich powiatów i dystryktów autorstwa T. Guinnane'a i J. Browna. Pokazali oni, iż najbardziej gwałtowne obniżenie wskaźników płodności występowało w tych regionach Bawarii, w których przemiany gospodarcze zwiększały szanse zatrudnienia kobiet w sektorze pozarolniczym⁶³.

Wspomnieć trzeba też o prowadzonych na uniwersytecie kalifornijskim badaniach E. Hammela nad zachowaniami demograficznymi mieszkańców północno-zachodniej części Bałkan. Wykazał on tożsamość wzorców płodności na obszarach

---

⁵⁸ J. Cleland, Ch. Wilson, 1987.

⁵⁹ Zobacz T.K. Burch, 1996, s. 65; P. McDonald, 1993, s. 3–14.

⁶⁰ G. Carlsson, 1966.

⁶¹ T. Richards, 1977. Richards wykorzystwała bazę danych opracowaną przez J. Knodela (1974).

⁶² R.D. Lee, P.R. Galloway, E.A. Hammel, 1994; P.R. Galloway, E.A. Hammel, R.D. Lee, 1994.

⁶³ J.C. Brown, T.W. Guinnane, 2001. Zobacz też szczegółowe badania autorów na podstawie nomenklatury źródeł z Monachium (2005).

zróżnicowanych religijnie, etnicznie i językowo, przy jednoczesnych wyraźnych różnicach tam, gdzie miało miejsce oddziaływanie specyficznych czynników ekonomicznych, takich jak dostępność ziemi i siły roboczej czy typ gospodarki rolnej⁶⁴.

Last, but not least zarówno M. Haines, jak i S. Szreter – co prawda z odmiennych perspektyw metodologicznych – wskazywali, iż zlokalizowane i złożone oddziaływanie czynników demograficznych oraz społeczno-ekonomicznych na poziomie lokalnym kształtowało wyraźne zróżnicowanie zachowań prokreacyjnych wśród różnych grup populacji⁶⁵. Zjawisko to wystąpiło, między innymi, we włoskiej społeczności Casalecchio z lat 1861–1921, w której D.I. Kertzer i D.P. Hogan (1989) zaobserwowali nie tylko wyraźne związki między typem gospodarki rodzinnej a momentem zainicjowania spadku płodności, lecz także pewne oznaki zachowań prokreacyjnych całkowicie niezależnych od procesu zmiany kulturowej.

Tymczasem jednak problem roli czynników kulturowych w procesie spadku płodności wydaje się daleki od jednoznacznego rozwiązania. Wiele wskazuje, że w badaniach historyczno-demograficznych rozpoczęła się kolejna runda meczu między Ekonomią a Kulturą. Z jednej strony, wyłonienie się mniej mechanistycznych ujęć ekonomicznych i kulturowych determinant płodności w ramach *Political Economy of Fertility*⁶⁶ jeszcze bardziej oddala nas od jednorodnego niegdyś dyskursu hegemonicznej tradycji, z drugiej – rehabilituje ono rolę czynników kulturowych podkreślanych przez Princeton Project. Problem ilustrują dwa reprezentatywne studia P. i J. Schneider (1984, 1992) oraz M. Segalen (1992).

Badania P. i J. Schneider nad przemianami rozrodczości w jednym z miasteczek Sycylii pokazały współoddziaływanie czynników ekonomicznych i kulturowych w procesie spadku płodności. Schneiderowie zaobserwowali wyraźne społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie płodności wśród poszczególnych segmentów społeczności Villamura i przypisywali je odmiennym strategiom reagowania na zmieniające się konteksty ekonomiczne i polityczne. Zarazem jednak uznawali, że społecznym „wyzwalaczem” spadku płodności wśród badanych grup były swoiste dla nich mechanizmy kulturowe decydujące o podjęciu kontroli urodzeń w różnym czasie.

W podobnym sposób M. Segalen, analizując dwa przypadki późnego spadku płodności we Francji, przekonywała, iż zainicjowanie kontroli płodności należy rozpatrywać z uwzględnieniem oddziaływania czynników kulturowych operujących w społecznościach lokalnych. W jej ujęciu elementy kulturowe, przejawiające się w szczególnych formach organizacji wspólnot mieszkalnych i mechanizmach dzie-

---

⁶⁴ E.A. Hammel, 1995. Przywoływane dotąd argumenty (wyłączywszy Carlssona) zdają się mieć wyraźną specyfikę dyscyplinarną: pochodziły z prac ekonomistów specjalizujących się w zagadnieniach demograficznych, dla których zakwestionowanie roli czynników ekonomicznych w spadku płodności mogło być „sprzeczne tyleż z intuicją badawczą, co z oczekiwaniami teoretycznymi”; zobacz też University of California Prussian Project, s. 1.

⁶⁵ M. Haines, 1979; S. Szreter, 1996, s. 319.

⁶⁶ Termin stosowany na określenie nurtu antropologicznej krytyki demograficznych ujęć problematyki płodności, zobacz np. S. Greenhalgh, 1990.

dziczenia, stanowiły łącznik pomiędzy czynnikami ekonomicznymi a bezpośrednimi decyzjami prokreacyjnymi par⁶⁷.

Nawet jednak bez odwoływania się do tak złożonych studiów łatwo znaleźć dowody subtelnego oddziaływania czynników kulturowych, pozostając jednocześnie poza obrębem tradycji badawczej z Princeton. Wiele lat temu J. Dupâquier i J.-P. Bardet (1986), poszukując wyjaśnienia wczesnego spadku płodności we Francji, postawili hipotezę paryskiego wpływu na kulturę społeczności wiejskich. Omawiając upowszechnianie się w środowiskach wiejskich postaw antynatalistycznych i wczesnych technik antykoncepcyjnych, autorzy odwoływali się do jednoznacznie kulturowych wyjaśnień, uznając ostatecznie, iż upowszechnienie się kontroli urodzeń, podobnie jak Rewolucja Francuska, były skutkiem szerszych przemian kulturowych.

Podobne były konkluzje pionierskiego studium K. Lockridge'a (1983). Omawiając równoczesne oznaki wczesnej kontroli płodności w trzech społecznościach środkowej Szwecji, zaobserwował on, iż za zachodzącą w nich zmianą behawioralną nie kryło się podobieństwo struktury społecznej, a raczej oddziaływanie zbliżonego, zsekularyzowanego klimatu kulturowego. Ostatecznie amerykański historyk uznał, iż zmiana kulturowa stanowiła jedyny konieczny warunek zajścia spadku płodności na poziomie lokalnym⁶⁸.

SPÓR O CHARAKTER PROCESU TRANSFORMACJI: PRZEJŚCIE CZY PRZEJŚCIA?

Ostatni z omawianych tu obszarów kontrowersji w badaniach nad płodnością dotyczy charakteru procesu transformacji rozrodczości i zdaje się być niemniej kłopotliwy dla niegdyś dominującego paradygmatu badawczego. W tym właśnie obszarze z wyjątkową wyrazistością uwidacznia się teoretyczna niewspółmierność rywalizujących tradycji naukowych.

Zdaniem członków Projektu Princeton, spadek płodności w większości krajów Europy rozpoczął się we względnie zbliżonym momencie, a jego dalszy przebieg cechowała wyraźna równoczesność. Dokonujące się transformacje płodności miały być nagłe, konsekwentne i monotoniczne. Ich rozprzestrzenianie się miało charakter pandemiczny i nieodwracalny, i dokonywało się we względnie skoncentrowanym przedziale czasowym⁶⁹.

Wczesne sugestie co do kompozycyjnego charakteru ogólnego spadku płodności pochodzą z badań M. Hainesa (1979) nad płodnością w społecznościach górniczych. Skłoniły go one do uznania, iż wzorzec i tempo procesu transformacji płodności w konkretnych warunkach mogą być determinowane przez strukturę zawodową podlegającej mu populacji. Poszczególne kategorie zawodowe miały się, zdaniem

⁶⁷ M. Segalen, 1992 oraz zobacz podobne obserwacje u niektórych historyków rodziny, jak np. L.K. Berkner, F. Mendels, 1978.

⁶⁸ K.A. Lockridge, 1983, s. 62–77.

⁶⁹ J. Knodel, E. van de Walle, 1979, s. 235–236.

Hainesa, charakteryzować im tylko właściwymi wzorcami współmieszkania, możliwościami zarobkowymi, zakresem uczestnictwa kobiet na rynku pracy, wzorcami małżeńskimi oraz specyfiką relacji partnerskich, które ostatecznie miały decydujący wpływ na zachowania prokreacyjne. Zasadnicza konkluzja z badań Hainesa polegała tym samym na wskazaniu, iż właściwe zrozumienie natury procesu spadku płodności wymaga dekompozycji trendów uchwyconych na poziomie zagregowanym. To właśnie dzięki obserwacji poszczególnych kategorii zawodowych Haines miał nadzieję dostrzec subtelną, wzajemną grę czynników ekonomicznych i środowiskowych wpływających w odmienny sposób na rozrodność w różnych grupach konkretnej populacji. Jednym ze spostrzeżeń, jakie można było poczynić na podstawie prac Hainesa, było zatem takie, które sugeruje raczej wielość dróg transformacji rozrodności niż istnienie jednorodnego wzorca spadku płodności⁷⁰.

S. Szreter (1996) poczynił podobne obserwacje. Mikroskopowa analiza zróżnicowania płodności wśród 195 kategorii zawodowych z kilku angielskich spisów powszechnych z przełomu XIX i XX wieku skłoniła go do uznania, iż w wypadku Anglii należy mówić nie o jednym, ale o wielu różnych procesach transformacji płodności zachodzących w trakcie przejścia demograficznego⁷¹. Szreter jest zafascynowany bogactwem historycznego detalu. Koncentruje się nie tyle na wydobywaniu prawidłowości w zakresie rozrodności, co raczej na ukazywaniu jej społecznego zróżnicowania, którego doszukuje się nawet wśród najwięcej zdefiniowanych kategorii zawodowych. Tak właśnie czyni w przypadku angielskich klas pracujących, wyróżniając wśród nich ponad dwadzieścia odrębnych reżimów prokreacyjnych rozwijających się wokół różnych sektorów gospodarczych, z których każdy cechowały odrębne stosunki produkcji⁷². Takie zróżnicowanie strategii budowania rodzin stanowi, zdaniem Szretera, mocną podstawę do tego, by zjawisko transformacji płodności – traktowane dotąd w kategoriach jednorodnego mechanizmu, przedstawiać jako „wiele niepowiązanych ze sobą geograficznie ani chronologicznie procesów zachodzących w rozmaitych kontekstach i z rozmaitych powodów” (s. 364). Dla Szretera spadek płodności (*fertility transition*) w sensie nadanym temu pojęciu przez Projekt Princeton był jedynie statystycznym artefaktem powstałym wskutek agregacji danych⁷³.

E. Garrett w pracy *Changing family size in England and Wales* (2001), wykorzystując dane z angielskiego spisu powszechnego z 1911 r., również przekonywała na rzecz wielorakich spadków płodności w miejsce dotychczasowego wyobrażenia jednego procesu dyfuzji⁷⁴. Wbrew tradycyjnym ujęciom transformacji płodności w Anglii stwierdzała, iż pomiędzy 1891 a 1911 rokiem istniało w tym kraju wiele odrębnych reżimów demograficznych, w których procesy spadku płodności przyjmowały swoisty i niepowtarzalny charakter. Wśród czynników odpowiedzialnych za tę mozaikę zmian demograficznych decydujące znaczenie Garrett przypisywała

⁷⁰ Por. M. Haines, 1979, s. 193–226.

⁷¹ S. Szreter, 1996, s. 310.

⁷² Ibidem, s. 362–364.

⁷³ Ibidem, s. 345–346.

⁷⁴ E. Garrett et al., 2001, s. 14 i nast.

specyfice lokalnych społeczności: lokalnej kulturze pracy, wzorcom interakcji społecznych oraz podziałom istniejących rynków zatrudnienia według płci. Dla zespołu E. Garrett to, co zwyczajowo opisywano jako angielską transformację płodności (*English fertility transtion*), składało się w istocie z miriad unikalnych transformacji na poziomie lokalnym⁷⁵.

ZAKOŃCZENIE

Zadaniem niniejszego artykułu było ukazanie aktualnego stanu demograficzno-historycznych dociekań na temat transformacji postaw prokreacyjnych. Staralem się pokazać, jak dyskurs na ten temat, swego czasu względnie jednorodny i zogniskowany wokół zespołu kluczowych założeń i przekonań akceptowanych przez większość badaczy, ulegał stopniowej transformacji w antagonistyczne i niewspółmierne ujęcia podstawowych problemów. Taki stan rzeczy skłania do kilku refleksji, które tylko pokrótce mogą zostać tutaj zarysowane.

Opisane różnicowanie się poglądów na zagadnienie przemian płodności, zjawisko charakterystyczne dla każdej rozwijającej się dyscypliny, nie da się wytłumaczyć wyłącznie w kategoriach prostej akumulacji wiedzy na skutek rozwoju badań empirycznych. Stąd wprowadzone na wstępie pojęcie „kryzysu epistemologicznego” i zaniepokojenie zauważalną w omawianym obszarze szermierką na dowody i refutacje. Zachodzące w ciągu trzech ostatnich dekad przemiany w dyskursie na temat transformacji płodności trudno uznać za proste rozbudowanie dominującego dotąd systemu wiedzy, pozbawione radykalnej modyfikacji współczynnika metodologiczno-teoretycznego i podzielanej dotąd wizji badanej rzeczywistości⁷⁶. Jeśli byłoby tak, różnice w ujmowaniu dyskutowanej problematyki dałoby się sprowadzić do kwestii udoskonalenia technik pomiaru zjawisk demograficznych (indeksy Coale’a versus *Cohort Parity Analysis*) czy odmienności perspektyw poznawczych (badania na poziomie zagregowanym versus badania w mikroskali), a o rozbiciu (kryzysie) w obszarze omawianych tu badań historycznych trudno byłoby mówić. Jest jednak inaczej. W większości opisanych wyżej przypadków niezgoda na ustalenia zespołu A.J. Coale’a miała głębsze źródła. Niewątpliwie często wyrażała ona sprzeciw wobec konkretnych elementów praktyki badawczej Projektu, zazwyczaj jednak o niezgodzie tej decydowały znaczące różnice społecznej świadomości metodologicznej badaczy, a nawet całych społeczności naukowych⁷⁷. W istocie za każdą z praktyk badawczych i propozycji teoretycznych zespołu z Princeton krył się zespół założeń, co do których słuszności jego zwolennicy zgadzali się, a przeciwnicy spierali. Nawet, gdy uczestnicy sporu reprezentowali względnie zbliżone koncepcje nauki, ich prak-

---

⁷⁵ Ibidem, s. 322.

⁷⁶ Zobacz J. Topolski, 1983, s. 40 i nast.

⁷⁷ Według J. Topolskiego świadomość ta konstituowana jest przez trzy główne składniki, które wyprowadzić można z analizy finalnego produktu pracy badacza: ideał nauki, akceptowane zasady metodologiczne oraz wizja świata i człowieka (zarówno w formie naukowej, jak i potocznej) (1983, s. 130–131).

tyka badawcza, oparta na pozornie tożsamyh pryncypiach, zasadała się na fundamentalnie różnych przekonaniach co do natury badanej rzeczywistości bądź niektórych jej elementów⁷⁸.

Nie może zatem dziwić, że aktualny stan wiedzy w obrębie historycznych studiów nad płodnością stawia nas wobec wielu nierozwiązanych łamigłówek. Jak kłopotliwa jest aktualna konstelacja naszej wiedzy łatwo dostrzec podejmując się udzielenia odpowiedzi na kilka kluczowych pytań: Czy w dawnych społecznościach płodność podlegała świadomej kontroli. Czy regulację urodzeń należy raczej traktować jako obcą mentalności przedtransformacyjnej. Czy zmiana w postawach prokreacyjnych par była efektem rewolucji mentalnej, wyłonienia się nowych postaw wobec potomstwa bądź też innowacyjnych technik antykoncepcyjnych. A może była po prostu wyrazem dostosowania znanych wzorców zachowań do zmieniających się warunków zewnętrznych. Czy słuszne jest mówienie o wspólnym europejskim doświadczeniu spadku płodności. Czy raczej należałoby mówić o niepowiązanych ze sobą geograficznie ani chronologicznie procesach zachodzących w rozmaitych kontekstach i z rozmaitych powodów.

Z perspektywy dnia dzisiejszego nie można udzielić jednoznacznej odpowiedzi na żadne z tych pytań, zaś stwierdzenie, iż różnorodność była regułą raczej niż wyjątkiem, wydaje się być dziś najrozsądniejszym uogólnieniem⁷⁹. Tymczasem studia nad mechanizmami zmiany reprodukcyjnej kwitną i nic nie zapowiada końca towarzyszącego im optymizmu badawczego. Myli się chyba jednak S. Greenhalgh, upatrując szanse na zaproponowanie bardziej pojemnych uogólnień co do dynamiki zmiany reprodukcyjnej w mnożeniu kolejnych studiów lokalnych⁸⁰. W istocie wydaje się, że im więcej wiemy o przeszłości (tu: przeszłości demograficznej), tym trudniej sformułować nam na jej temat jakieś uogólnienie, zwłaszcza w dotychczasowych kategoriach pojęciowych demografii historycznej. W rzeczy samej, zarysowana polaryzacja dyskursów w obszarze rozważań nad transformacją płodności stawia pod znakiem zapytania możliwość dalszego ujmowania wiedzy demograficzno-historycznej wyłącznie w kategoriach modelu nomologiczno-dedukcyjnego⁸¹.

W literaturze zgłaszane są trafne na pozór postulaty sugerujące możliwe drogi wyjścia z impasu drążącego demograficzno-historyczne (dla niektórych również demograficzne) studia nad płodnością (T.K. Burch, 2000; R.N. Giere, 1999). T. Burch, broniąc dorobku teoretycznego demografii, proponuje przedefiniowanie rozumienia teorii i ich roli w kategoriach tego, co nazywa „semantyczną” szkołą w filozofii nauki. W jej ujęciu wszystkie teorie są abstrakcyjnymi, upraszczającymi

---

⁷⁸ Na przykład zarówno EPFP jak i zespoły D.L. Andertona, *Prussian Project* czy badania T.W. Guinnane’a reprezentowały przywiązanie do kwantyfikacji, formułowania hipotez w postaci modeli wyjaśniających i ścisłych kryteriów ich sprawdzalności charakterystyczne dla nauk społecznych i ekonomii. Dla kontrastu S. Szreter określał podejście swoje (i K. Fisher) jako „indukcyjne, antropologiczne i historyczne”, „wysoc jakościowe i bliskie antropologii”, jako „spojrzenie bardziej etnograficzne i mikroskopowe”; zobacz S. Szreter, R.A. Nye, F. Van Popiel, 2003, s. 152–153.

⁷⁹ Por. znamieną wypowiedź L. Henry’ego (1981, s. 310–311).

⁸⁰ Greenhalgh, 1995, s. 17.

⁸¹ Na pytanie, czym jest demografia historyczna, odpowiadają: L. Henry, 1968, s. 390; E. van de Walle, L. Kantrow, 1974; F. Furet, 1984. Zobacz też S. Greenhalgh, 1996.

i cząstkowymi reprezentacjami realnego świata. Jako takie nie odzwierciedlają one jakiegoś faktycznego, „naturalnego” porządku rzeczy i nie stanowią prawdy w sensie absolutnym. Jako abstrakcyjne systemy formalne teorie są fałszywe jedynie o tyle, o ile są niespójne logicznie, zaś ich empiryczna wartość zależy wyłącznie od ich użyteczności w konkretnym kontekście i dla potrzeb konkretnego celu badawczego⁸². W takim ujęciu koncepcje zespołu Coale’a należałoby oceniać nie z perspektywy tego, czy są prawdziwe bądź fałszywe (a zatem, czy oparły się fałszyfikacji w oparciu o dostatecznie dużą liczbę sytuacji ze świata badanego), a raczej biorąc pod uwagę ich użyteczność dla realizacji konkretnego przedsięwzięcia naukowego, a jego klasyczne sformułowanie predeterminant spadku płodności traktować nie jako prawo uniwersalne, lecz jako „teoretyczny model” czy „formalną częściową generalizację” odnoszącą się do niektórych elementów realnego świata⁸³.

Ostatnio pojawiają się też często głosy na rzecz upowszechniania metod jakościowych w demografii⁸⁴, postulaty „demografii refleksyjnej”⁸⁵, a nawet „demografii bez liczb”⁸⁶. Opinie tego rodzaju, słusznie na ogół akcentujące konieczność poszerzenia horyzontów demograficznego poznania, zdają się wskazywać na konieczność zarzucenia wykształconych w minionym klimacie intelektualnym granic dyscyplinarnych, a tym samym przeformułowania projektu demografii historycznej w kierunku dyscypliny bardziej otwartej. Sprzyjać temu zdaje się właściwe części środowiska badawczego uznanie wieloparadygmatyczności jako możliwej formuły dyscyplinarnej⁸⁷.

Spór wokół propozycji teoretycznych i wyników badawczych zespołu Coale’a w rzeczy samej, niemniej inspirujących niż przed dwudziestoma laty⁸⁸, ostatecznie stawia badaczy wobec dylematów wybitnie praktycznej natury. Otwartą i problematyczną pozostaje bowiem kwestia tego, jak kształcić przyszłych badaczy przemian rozrodzości: czy powinno się ich wyposażać w umiejętność prowadzenia badań w makroskali czy raczej zlokalizowanych badań jakościowych? Czy powinni być oni specjalistami w zaawansowanych technikach pomiaru i modelowania czy raczej w pogłębionej kontekstualizacji? Czy należy ich wyposażać w umiejętność zarządzania skomputeryzowanymi bazami danych czy raczej w zdolność bliskiej obserwacji, zbierania świadectw pisemnych i ustnych i przygotowywania „gęstych opisów”? Wreszcie, czy powinni się oni koncentrować na tendencjach statystycznych czy raczej mieć zdolność uchwycenia historycznego detalu?

---

⁸² R.N. Giere, 1999, s. 6, 25–26, 81–82, 214–215.

⁸³ T.K. Burch, 2003, s. 266 i nast.; P. McDonald, 2001, s. 3 i nast.

⁸⁴ Zobacz D.I. Kertzer, 1997, s. 839–846.

⁸⁵ S. Szreter, H. Sholkamy, A. Dharmalingam, 2004; T. Fricke, 1997.

⁸⁶ N. Schepers-Hughes, 1997.

⁸⁷ Za koegzystowaniem różnych paradygmatów w demografii opowiadał się E. Hofsten w opinii przywoływanej przez M. Okólskiego (1987 s. 106, przyp. 1). W takim ujęciu mikroskopowe i jakościowe podejście S. Szretera opisywałoby po prostu inne elementy tej samej rzeczywistości badanej co prace Projektu Princeton.

⁸⁸ Zwracałem na to uwagę w referacie wygłoszonym na posiedzeniu Sekcji Demografii Historycznej KND PAN w maju 2005 r. (M. Szoltysek, 2005).

Czy zatem można spodziewać się, iż przedstawione wyżej przeciwstawne i niewspółmierne ujęcia demograficznej przeszłości zostaną z czasem zintegrowane w nową, spójną i koherentną wizję procesów historycznych? Chciałbym w to wierzyć. Tymczasem tym, czego potrzebują dziś demograficzno-historyczne studia nad rewolucją płodności, jest nie tyle dalszy postęp badań empirycznych i doskonalenie narzędzi analizy, co raczej pogłębiona refleksja teoretyczna. Czas dojrzał ku temu, by zatrzymać się i zapytać jakiego rodzaju wglądów potrzeba nam w dalszych studiach nad zmianami w rozrodczości. Póki co, można zachwycić się różnorodnością demograficznego pejzażu.

LITERATURA

- Alter G., 1988, *Fertility and the Female Life Course*, Madison (Wisc.).
- Alter G., 1992, *Theories of fertility decline: a non-specialist's guide to the current debate*, [w:] *The European Experience of Declining Fertility, 1850–1970: The Quiet Revolution*, red. J.R. Gillis, L.A. Tilly, D. Levine, Cambridge (Mass.), 13–27.
- Anderton D.L., Bean L.L., 1985, *Birth spacing and fertility limitation: a behavioral analysis of a nineteenth-century frontier population*, "Demography" 22, 169–183.
- Andorka R., 1979, *Family reconstitution and types of household structure*, [w:] *Time Space and Man: Essays on Microdemography*, red. J. Sundin, E. Söderlund, Stockholm, 11–33.
- Anthropological Demography. Toward a New Synthesis*, red. D.I. Kertzer, T. Fricke, Chicago 1997.
- Bardet J.-P., Dupaquier J., 1986, *Contraception: les Français les premiers, mais pourquoi?*, "Communications" 44 (*Denatalité: l'antérieurite française, 1800–1914*), 3–33.
- Bean L.L., Mineau G.P., Anderton D.L., 1990, *Fertility Change on the American Frontier. Adaptation and Innovation*, Berkeley.
- Bengtsson T., Dribe M., 2002, *Fertility response to short term economic stress. Deliberate control or reduced fecundability?*, "Lund Papers in Economic History" 78, 1–39.
- Bengtsson T., Dribe M., 2004, *Deliberate control in a natural fertility population: southern Sweden 1766–1865*, Paper presented at the annual meeting of the Population Association of America, MA, Boston, kwiecień 2004.
- Berkner L.K., Mendels F., 1978, *Inheritance systems, family structure, and demographic patterns in Western Europe, 1700–1900*, [w:] *Historical Studies of changing fertility*, red. C. Tilly, New Jersey, 209–225.
- Blake J., 1985, *The fertility transition: continuity or discontinuity with the past?*, Proceedings of International Population Conference, Florence t. 4, Liege 1985, 393–405.
- Brown J.C., Guinnane T.W., 2001, *Fertility transition in Bavaria*, "Center Discussion Paper" No. 821, Economic Growth Center, Yale University.
- Brown J.C., Guinnane T.W., 2003, *Two statistical problems in the Princeton Project on the European fertility decline*, "Center Discussion Paper" No. 869, Economic Growth Center, Yale University.
- Brown J.C., Guinnane T.W., 2005, *Fertility and migration in Munich, 1850–1914: evidence from the Polizeimeldebögen*, Paper presented to 12. *Herbsttagung des Arbeitskreises Historische Demographie: Geburtenbeschränkung in Historischer Perspektive*, 4–5.11.2005, Bremen.
- Burch T.K., 1996, *Icons, strawmen, and precision: reflections on demographic theories of fertility decline*, "The Sociological Quarterly" 37, 59–81.
- Burch T.K., 2000, *Explaining human fertility: one theory or many theories?*, "Discussion Paper" 00–3, Population Studies Center, University of Western Ontario, London, Canada, May 2000.
- Burch T.K., 2003, *Demography in a new key: a theory of population theory*, "Demographic Research" 9, article 11, published 05 December, www.demographic-research.org.
- Caldwell J.C., 1996, *Demography and social science*, "Population Studies" 50, nr 3, 305–333.

- Caldwell J.C., Caldwell B.K., 2003, *Pretransitional population control and equilibrium*, "Population Studies" 57, nr 2, 199–215.
- Carlsson G., 1966, *The decline of fertility: innovation or adjustment process*, "Population Studies" 20, nr 2, 149–174.
- Carr-Saunders A.M., 1922, *The Population problem: a study in human evolution*, Oxford.
- Chesnais J.-C., 1992, *The demographic transition. Stages, patterns, and economic implications. A longitudinal study of sixty-seven countries*, Oxford.
- Child-spacing in tropical Africa: traditions and change*, red. H.J. Page, R. Lesthaeghe, London 1981.
- Cleland J., Wilson Ch., 1987, *Demand theories of the fertility transition: an iconoclastic view*, "Population Studies" 41, 5–30.
- Coale A.J., 1971, *Age patterns of marriage*, "Population Studies" 25, nr 2, 193–214.
- Coale A.J., 1971a, *The decline of fertility in Europe from the French Revolution to World War II*, [w:] *Fertility and family planning: a world view*, red. S.J. Behrman, L. Corsa i R. Freedman, Ann Arbor, 3–24.
- Coale A.J., 1973, *The demographic transition reconsidered*, Proceedings of the International Population Conference, Liege, tom 1, 53–73.
- Coale A.J., 1986, *The decline of fertility in Europe since the eighteenth century as a chapter in human demographic history*, [w:] *The decline of fertility in Europe*, red. A.J. Coale, S.C. Watkins, Princeton.
- Coale A.J., 1994, *Conference on European fertility, Bellagio — July 1968*, "Office of Population Research Working Paper" 94-2, Princeton University.
- Coale A.J., Trussell J.T., 1974, *Model fertility schedules: variations in the age structure of childbearing in human populations*, "Population Index" 40, nr 2, 185–258.
- Coale A., Trussell J.T., 1996, *The development and use of demographic models*, "Population Studies" 50, nr 3, 469–484.
- David P.A., Mroz T.A., Wachter K.A., 1985, *Rational strategies of birth-spacing and fertility regulation in rural France during the Ancien Régime* (maszynopis powielony), Working paper No. 14, Stanford Project on the History of Fertility Control, Department of Economics, Stanford University, Stanford.
- David P.A., Mroz T.A., 1989, *Evidence of fertility regulation among rural French villagers, 1749–1789: a sequential econometric model of birth-spacing behaviour (part 1)*, „European Journal of Population” 5, nr 1, 1–26.
- David P.A., Mroz T.A., 1989a, *Evidence of fertility regulation among rural French villagers, 1749–1789: a sequential econometric model of birth-spacing behaviour (part 2)*, „European Journal of Population” 5, nr 2, 173–206.
- David P.A., Sanderson W.C., 1979, *Evidence and measures of fertility control from cohort parity distribution analysis* (maszynopis powielony), Working paper No. 2, Stanford Project on the History of Fertility Control, Department of Economics, Stanford University, Stanford.
- David P.A., Sanderson W.C., 1986, *Rudimentary contraceptive methods and the American transition to marital fertility control, 1855–1915*, [w:] *Long-term factors in American economic growth*, red. S.L. Engerman, R.E. Gallman, Chicago, 307–390.
- Davis K., 1945, *The world demographic transition*, "The Annals of the American Academy of Political and Social Science" 237, 1–11.
- Davis K., 1963, *The theory of change and response in modern demographic history*, "Population Index" 29, nr 4, 345–366.
- Davis K., Blake J., 1956, *Social structure and fertility: an analytic framework*, "Economic Development and Cultural Change" 4, nr 3, 211–235.
- Demeny P., 1968, *Early fertility decline in Austria-Hungary: a lesson in demographic transition*, "Daedalus" 97, nr 2, 502–522.
- Dupâquier J., Lachiver M., 1969, *Sur les débuts de la contraception en France ou les deux malthusianismes*, "Annales ESC" 24, nr 6, 1391–1406.
- Ewbank D., 1993, *Coarse and refined methods for studying the fertility transition in historical populations*, [w:] *Old and new methods in historical demography*, red. D.S. Reher, R. Schofield, Oxford, 345–360.

- Fisher K., 2000, *Uncertain aims and tacit negotiation: birth control practices in Britain, 1925–50*, "Population and Development Review" 26, nr 2, 295–317.
- Fisher K., Szreter S., 2003, „*They prefer withdrawal*”: the choice of birth control in Britain, 1918–1950, „Journal of Interdisciplinary History” 34, nr 2, 263–291.
- Freedman R., 1961–1962, *The sociology of human fertility: a trend report and bibliography*, "Current Sociology" 10/11, nr 2, 35–119.
- Fricke T., 1997, *Culture theory and demographic process: toward a thicker demography*, [w:] *Anthropological demography. Toward a new synthesis*, red. D.I. Kertzer, T. Fricke, Chicago, 248–277.
- Friedlander D., Okun B.S., 1995, *Pretransition marital fertility variation over time: was there deliberate control in England?*, "Journal of Family History" 20, nr 2, 139–158.
- Friedlander D., Okun B.S., Segal S., 1999, *The demographic transition then and now: processes, perspectives and analyses*, "Journal of Family History" 24, nr 4, 493–533.
- Friedlander D., Eisenbach Z., Goldscheider C., 1980, *Family-size limitation and birth spacing: the fertility transition of African and Asian immigrants in Israel*, "Population and Development Review" 6, nr 4, 581–593.
- Furet F., 1984, *Quantitative history*, [w:] F. Furet, *The workshop of history*, Chicago, 40–53.
- Galloway P.R., Hammel E.A., Lee R.D., 1994, *Fertility decline in Prussia 1875 to 1910: a pooled cross-section time series analysis*, "Population Studies" 48, nr 1, 135–136.
- Garrett E., Reid A., Schürer K., Szreter S., 2001, *Changing family size in England and Wales. Place, class and demography, 1891–1911*, Cambridge.
- Gaunt D., 1973, *Family planning and the preindustrial society: some Swedish evidence*, [w:] *Aristocrats, farmers, proletarians: essays in Swedish demographic history*, "Studia Historica Uppsaliensia" 47, 28–59.
- Gehrmann R., 1984, *Leezen 1720–1870. Ein historisch-demographischer Beitrag zur Sozialgeschichte des ländlichen Schleswig-Holsteins*, „Studien zur Wirtschafts und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins“ Band – tom, 7, Neumünster.
- Giere R.N., 1999, *Science without Laws*, Chicago.
- Greenhalgh S., 1990, *Toward a political economy of fertility: anthropological contributions*, "Population and Development Review" 16, nr 1, 85–106.
- Greenhalgh S., 1995, *Anthropology theorizes reproduction: integrating practice, political economic, and feminist perspectives*, [w:] *Situating fertility. Anthropology and demographic inquiry*, red. S. Greenhalgh, Cambridge, 3-28.
- Greenhalgh S., 1996, *The social construction of population science: an intellectual, institutional, and political history of twentieth-century demography*, "Comparative Studies in Society and History" 38, 26–66.
- Guinnane T.W., Okun B.S., Trussel J., 1994, *What do we know about the timing of fertility transitions in Europe?*, "Demography" 31, nr 1, 1–20.
- Haines M., 1979, *Fertility and occupation. Population patterns in industrialization*, New York.
- Haines M., 1992, *Occupation and social class during fertility decline: historical perspectives*, [w:] *The European experience of declining fertility, 1850–1970: the quiet revolution*, red. J.R. Gillis, L.A. Tilly, D. Levine, Cambridge (Mass.), 193–226.
- Hammel E.A., 1995, *Economics 1, culture 0: fertility change and differences in the northwest Balkans, 1700–1900*, [w:] *Situating fertility. Anthropology and demographic inquiry*, red. S. Greenhalgh, Cambridge, 225–258.
- Heckman J., Willis R., 1975, *Estimation of the stochastic model of reproduction: an econometric approach*, [w:] *Household production and consumption*, red. N. Tereleckyj, New York, 99–138.
- Henry L., 1961, *Some data on natural fertility*, "Eugenics Quarterly" 8, 81–91.
- Henry L., 1961a, *La fécondité naturelle. Observation-théorie-résultats*, „Population" 16, 625–636.
- Henry L., 1968, *Historical demography*, "Deadalus" 97, nr 2, 385–396.
- Henry L., 1981, *Demografia i historia*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" 43, 310–311.
- Hirschman Ch., 1994, *Why fertility changes?*, *Situating fertility. Anthropology and demographic inquiry*, "Annual Review of Sociology" 20, 203–233.

- Kertzer D.I., 1997, *Qualitative and quantitative approaches to historical demography*, "Population and Development Review" 23, nr 4, 839–846.
- Kertzer D.I., Hogan D.P., 1989, *Family, political economy, and demographic change: the transformation of life in Casalecchio, Italy, 1861–1921*, Madison (Wisc.).
- Kirk D., 1996, *Demographic transition theory*, "Population Studies" 50, nr 3, 361–387.
- Kirk D., 1944, *Population changes and the postwar world*, "American Sociological Review" 9, nr 1, 28–35.
- Knodel J., 1974, *The Decline of fertility in Germany, 1871–1939*, Princeton.
- Knodel J., 1977, *Family limitation and the fertility transition: evidence from age patterns of fertility in Europe and Asia*, "Population Studies" 31, nr 2, 219–249.
- Knodel J., 1978, *Natural fertility in pre-industrial Germany*, "Population Studies" 32, nr 3, 481–510.
- Knodel J., 1987, *Starting, stopping and spacing during the early stages of fertility transition: the experience of German village populations in the 18th and 19th centuries*, *Demography* 24, nr 2, 143–162.
- Knodel J., 1988, *Demographic behavior in the past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries*, Cambridge.
- Knodel J., van de Walle E., 1979, *Lessons from the past: policy implications of historical fertility studies*, "Population and Development Review" 5, nr 2, 217–245.
- Kreager P., *Demography in situ*, "Population and Development Review" 8, 1982, nr 2, 237–266.
- Kuhn T.S., 1977, *Postowie do Struktury rewolucji naukowych*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 13, 94–115.
- Kuhn T.S., 2001, *Struktura rewolucji naukowych*, przekład H. Ostromęcka, Warszawa.
- Kuhn T.S., 1985, *Raz jeszcze o paradygmatach*, [w:] T.S. Kuhn, *Dwa bieguny. Tradycja i nowatorstwo w badaniach naukowych*, przekład S. Amsterdamski, Warszawa, 406–439.
- Kuhn T.S., 2003, *Współmierność, porównywalność, komunikowalność*, [w:] *Droga po strukturze. Eseje filozoficzne z lat 1970–1993*, red. J. Sonant, J. Haugeland, przekład S. Amsterdamski, Warszawa, 35–57.
- Lee R.D., Galloway P.R., Hammel E.A., 1994, *Fertility decline in Prussia: estimating influences on supply, demand and degree of control*, "Demography" 31, nr 2, 347–373.
- Lee W.R., 1977, *Population growth, economic development and social change in Bavaria, 1750–1850*, New York.
- Leibenstein H., 1957, *Economic backwardness and economic growth*, Princeton.
- Leibenstein H., 1974, *An interpretation of the economic theory of fertility: promising path or blind alley?*, "Journal of Economic Literature" 12, nr 2, 458–460.
- Lockridge K.A., 1983, *The fertility transition in Sweden: a preliminary look at smaller geographic units, 1855–1890*, Umeå. książka
- MacIntyre A., 1988, *Whose justice? Whose rationality?*, Notre Dame.
- Mason K.O., 1997, *Explaining fertility transitions*, "Demography" 34, nr 4, 443–454.
- McDonald P., 1993, *Fertility transition hypotheses*, [w:] *The revolution in Asian fertility: dimensions, causes and implications*, red. R. Leete, I. Alam, Oxford, 3–14.
- McDonald P., 2001, *Theory pertaining to low fertility* (maszynopis powielony), paper presented at International Union for the Scientific Study of Population, Tokyo, March 2001.
- McLaren A., 1978, *Birth control in nineteenth-century England*, London.
- McLaren A., 1984, *Reproductive rituals: the perception of fertility in England from the sixteenth to the nineteenth century*, London.
- Mroz T.A., Weir D.R., 1990, *Structural change in life cycle fertility during the fertility transition: France before and after the Revolution of 1789*, "Population Studies" 44, nr 1, 61–87.
- Natural fertility. Patterns and determinants of natural fertility: proceedings of a seminar*, red. H. Leridon, J. Menken, 1979, Liege.
- Notenstein F.W., 1945, *Population – the long view*, [w:] *Food for the world*, red. T.W. Schultz, Chicago, 36–57.
- Okólski M., 1987, *Refleksje nad mechanizmem przejścia demograficznego*, „Studia Demograficzne” 88, nr 2, 33 nn.

- Okólski M., 1990, *Status naukowy teorii przejścia demograficznego*, [w:] *Teoria przejścia demograficznego*, red. M. Okólski, Warszawa, 106–114.
- Okun B.S., 1994, *Evaluating methods for detecting fertility control: Coale and Trussel's model and Cohort Parity Analysis*, "Population Studies" 48, nr 2, 193–222.
- Okun B.S., 1995, *Distinguishing stopping from spacing behavior with indirect methods*, "Historical Methods" 28, nr 2, 85–96.
- Pomorski J., 1985, *Paradygmat „New Economic History”*. *Studium z teorii rozwoju nauki historycznej*, Lublin.
- Preston S.H., 2005, *Ansley Johnson Coale: biographical memoirs*, "Proceedings of the American Philosophical Society" 149, nr 2, 249–253.
- Richards T., 1977, *Fertility decline in Germany: an econometric appraisal*, "Population Studies" 31, 537–553.
- Rosenthal P.-A., 1997, *Thirteen years of debate: from population history to French historical demography (1945–1958)*, "Population: An English Selection" 9, 215–241.
- Rosenthal P.-A., 2003, *The novelty of an old genre: Louis Henry and the founding of historical demography*, "Population: An English Selection" 58, 97–130.
- Saito O., 1996, *Historical demography: achievements and prospects*, "Population Studies" 50, nr 3, 537–553.
- Santow G., 1995, *Coitus interruptus and the control of natural fertility*, "Population Studies" 49, nr 1, 19–43.
- Scheper-Hughes N., 1997, *Demography without numbers*, [w:] *Anthropological demography. Toward a new synthesis*, red. D.I. Kertzer, T. Fricke, Chicago, 201–222.
- Schneider J., Schneider P., 1984, *Demographic transitions in a Sicilian town*, "Journal of Family History" 9, nr 3, 245–273.
- Schneider J., Schneider P., 1992, *Going forward in reverse gear: culture, economy, and political economy in the demographic transitions of a rural Sicilian town*, [w:] *The European experience of declining fertility, 1850–1970: the quiet revolution*, red. J.R. Gillis, L.A. Tilly, D. Levine, Cambridge (Mass.), 146–174.
- Secombe W., 1990, *Starting to stop: working class fertility decline in Britain*, "Past and Present" 126, 51–188.
- Segalen M., 1992, *Exploring a case of late French fertility decline: two contrasted Breton examples*, [w:] *The European experience of declining fertility, 1850–1970: the quiet revolution*, red. J.R. Gillis, L.A. Tilly, D. Levine, Cambridge (Mass.), 227–247.
- Situating Fertility. Anthropology and Demographic Inquiry*, red. S. Greenhalgh, Cambridge 1995.
- Smith D.S., 1987, *Early fertility decline in America: a problem in family history*, "Journal of Family History" 12, nr 1–3, 73–84.
- Sogner S., 2003, *Abortion, birth control and contraception: fertility decline in Norway*, "Journal of Interdisciplinary History" 34, 209–234.
- Szołtysek M., 2003, *Demografia historyczna i co dalej? Nowe perspektywy w badaniach nad historią rodziny XVI–XIX wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 63, 119–143.
- Szołtysek M., 2005, *Co wiemy dziś o teorii przejścia demograficznego, i co z tego wynika dla polskich badań demograficzno-historycznych?*, referat wygłoszony na posiedzeniu Sekcji Demografii Historycznej KND PAN, Warszawa, maj 2005.
- Szołtysek M., 2005, *Rozrodność w perspektywie ekonomicznej i demografia przeszłości*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Demograficznych” 65, 25–52.
- Szreter S., 1996, *Fertility, Class and Gender in Britain, 1860–1940*, Cambridge.
- Szreter S., Sholkamy H., Dharmalingam A., 2004, *Contextualizing categories: towards a critical reflexive demography*, [w:] *Categories and Contexts. Anthropological and Historical Studies in Critical Demography*, red. S. Szreter, H. Sholkamy, A. Dharmalingama, Oxford, 3–32.
- Szreter S., Nye R.A., Van Poppel F., 2003, *Fertility and contraception during the demographic transition: qualitative and quantitative approaches*, "Journal of Interdisciplinary History" 34, nr 2, 152–153.
- Teoria przejścia demograficznego*, red. M. Okólski, Warszawa 1990.
- The decline of Fertility in Europe*, red. A.J. Coale, S.C. Watkins, Princeton 1986.

- Timothy B.J., Guinnane W., 2003, *Two statistical problems in the Princeton Project on the European fertility decline*, Economic Growth Center, "Center Discussion Paper" No. 869, Yale University.
- Topolski J., 1983, *Teoria wiedzy historycznej*, Poznań.
- University of California Prussian Project, *Final report on the project: economic and cultural factors in demographic behavior* (R01 HD25841), <http://www.demog.berkeley.edu/prussia/prussia.report.pdf>
- Van Bavel J., 2003, *Birth spacing as a family strategy: evidence from 19th century Leuven, Belgium*, "History of the Family" 8, 585–604.
- Van Bavel J., 2004, *Deliberate birth spacing before the fertility transition in Europe: evidence from 19th century Belgium*, "Population Studies" 58, 95–107.
- Van Bavel J., 2004, *Detecting stopping and spacing behaviour in historical demography: a critical review of methods*, "Population-E" 59, nr 1, 1–12.
- Van Bavel J., Kok J., 2004, *Birth spacing in the Netherlands. The effects of family composition, occupation and religion in birth intervals, 1820–1885*, "European Journal of Population" 20, 119–140.
- Van Bavel J., Kok J., 2005, *Are deliberate birth spacing effects in fact statistical and bio-demographic artifacts? A critical study with data from the Netherlands*, the paper presented at the XXVth IUSSP International Population Conference in Tours, France, July 2005, session 161.
- Van de Kaa D.J., 1996, *Anchored narratives: the story and findings of half a century of research into the determinants of fertility*, "Population Studies" 50, nr 3, 388–432.
- Van de Walle E., 1980, *Motivations and technology in the decline of French fertility*, [w:] *Family and sexuality in French history*, red. R. Wheaton, T.K. Hareven, Philadelphia, 135–178.
- Van de Walle E., 1992, *Fertility transition, conscious choice and numeracy*, "Demography" 29, nr 4, 487–502.
- Van de Walle E., Kantrow L., 1974, *Historical demography: a bibliographical essay*, "Population Index" 40, nr 4, 611–623.
- Vann R.T., Eversley D., 1992, *Friends in life and death. The British and Irish Quakers in the demographic transition, 1650–1900*, Cambridge.
- Watkins S.C., 1986, *Conclusions*, [w:] *The Decline of Fertility in Europe*, red. A.J. Coale i S.C. Watkins, Princeton, 420–449.
- Watkins S.C., 1991, *From Provinces into Nations: The Demographic Integration of Western Europe, 1870–1960*, Princeton.
- Weir D.R., 1983, *Fertility Transition in Rural France, 1740–1829*, niepublikowana praca doktorska, Stanford University.
- Wetherell Ch., 2001, *Another look at Coale's indices of fertility*, "Social Science History" 25, nr 4, 589–608.
- Wilson Ch., 1984, *Natural fertility in pre-industrial England, 1600–1799*, "Population Studies" 38, nr 2, 225–240.
- Wrigley E.A., 1966, *Family limitation in preindustrial England*, "Economic History Review" 19, nr 1, 82–109.